

ЈОВИЦА АЋИН

САЖЕТИ ЛЕТОПИС УМИРАЊА (II део)

Почетком друге недеље септембра Бени је морао да се исели из хотела у Улици Бово. Ја сам му нашао празну собу у стану мог колеге из Градског транспорта. На новој страни Старе луке. Стан је био у поткровљу. У старинарници где се продавало све и свашта нашао сам креветски оквир, једну плетену столицу и умиваоник. Мањи сто сам купио на бувљој пијаци. У продавници сам купио и душек, прекривач и јастук с јастучницом. Бени је био задовољан, без обзира што нисам нашао и неку полицу, која би му била од користи, рекао је.

Кад је отишао на границу, колеги сам препустио сав тај ионако оскудни намештај, али сам узео душек, прекривач и јастук. Јастук је био пуњен гушчијим перјем. Још га имам. И на њему спавам. Ево, тридесет и нешто година као да на њему сневам Бенијеве снове.

Од Бенија сам дан пре његовог поласка извукао чврсто обећање да ће ми послати телеграм кад буде стигао у Лисабон. Желео сам да знам да је с њим све у реду. Биће у реду и да не бринем, смиривао ме је Бени. Обавестио ме је и да креће с Хени и њеним сином. Није ми било јасно ко је ту коме био с руке. Ништа нисам рекао. Била је то његова одлука. Разишли смо се. Оставио сам га самог да се усредсреди на свој одлазак. На сточићу му је лежала отворена црна актен-ташна. На њој лула, кеса с дуваном, наочаре, документи... Био је 23. септембар, понедељак. Памтим тај дан, јер је то био дан кад смо се он и ја последњи пут видели. Сутрадан изјутра, нешто после осам, кретали су возом. Ићи ће возом, уз председање у Монпелијеу, све до Пор-Вандра, где ће бити око три поподне. Па онда до оближњег Бањула. Тамо или у Пор-Вандру Бени је

добрио адресу за контакт. Тај контакт би требало да им буде водич преко границе. До Портбоуа, приморског места на најисточнијем крају Пиринеја који се ту слежу и као да постепено упливавају у море. Потом ће опет возом до Барселоне, Мадрида и, најзад, Лисабона.

Пошто је минуло недељу дана од Бенијевог одласка и нисам имао никаквих вести од њега, а знам да никако не би дозволио ни коме да буде у стању неизвесности због њега, па имао сам и његово обећање, обузела ме је стрепња. Морао сам да сазнам шта се догађа. Ко ме да се обратим? Да идем у полицију није ми падало на памет. Сетио сам се. Да, Фриц, доктор Фриц! И знао сам како да га нађем. Он је још био у Бенијевом хотелу у Улици Бово.

Катастрофа! Чим ми је Фриц рекао да је управо претходног дана сазнао да је Бени мртав, прво што сам помислио јесте да је убијен. И зато сам упитао ко га је убио. Фриц рече да је, према обавештењу које је добио, Бени извршио самоубиство. У Портбоу. Немогуће, ускликнуо сам. Знам да је имао оне морфијумске пилуле, али и сигуран сам да им је давно прошао рок, јер је сам Бени говорио да их има још од пре седам година. Фриц ме је чудно погледао. Онда је као преко воље стишано рекао да није немогуће да те пилуле могу да делују и после седам година. Ипак, изгледало ми је да се замислио. Кад смо се растајали готово као своју заклетву сам саопштио Фрицу да ћу лично отићи у тај Портбоу и на лицу месту проверити ствар, јер чак и не мислим, ако ћемо право, да је Бени уопште мртав. Може бити ухапшен, али не и мртав. Могао би да ме пребаци преко границе, одвратио је Фриц већ смиреним гласом. Снаћи ћу се, рекао сам са захвалношћу. Ја не бежим. Ја ћу да прогоним. Али ако заиста буде нужно, онда ћу потражити твоју помоћ. Од Фрица сам сазнао да је Бенија преко границе превела извесна Лиза Фитко. Одмах сам се присетио да је то жена оног Ханса кога је Бени упознао у логору Верниш.

Умро је наводно од морфијумских компримата. Једном ми је те пилуле против бола и за спавање показао. Тридесетак. То је његова лична залиха. Од првог дана свог изгнаничког мапирања Европе носи их са собом. Све заједно, рекао је, могу да убију коња.

Или магарца, рекао је Клисура Бенију док му је овај кришом показивао своје пилуле. У тај мах се, Клисура рече, сетих свог живинчета док сам се давно са оцем пробијао завејаним планинским стазама. Наједном се тај коњић спотакао, посрнуо и сложио се по снегу. Није ми пао на ноге. Као да је и он пазио на мене, да ме сачува, не повреди.

Има их непрестано уз себе, објашњавао је Бени, још од почетка свог изгнаничког лутања, од 1933. И тада рече да их је имао

чак двоструко више, шездесет две, али их је овде, колико јуче, дао Артуру, једном од пријатеља с којим се сретао у препуном Марсеју, док су разговарали шта би ко учинио кад се нађе у безизлазној ситуацији.

Ипак, по мени је било нејасно да ли је намерно и својевољно прогутао ту количину пилула, или га је неко натерао да то учини, или му се то догодило нехотице док је покушавао да смири напетост која га је била обузела тих последњих часова, па се тако предозирао. О свему томе сам говорио доктору Фрицу, а он је само ћутао и зурio у мене.

У свему томе је можда било и моје кривице. Мислим на могућну кривицу у томе што се догодило с Бенијем. А шта се догодило, требало је тек да лично ископам.

Нисам одмах отпутовао у Портбоу, то каталонско село недалеко од границе. Бојао сам се, не знам чега, али страховао сам шта ћу открити. Али нисам одустајао од наума да одем. Знао сам и да ће трагови бивати све хладнији што будем више одлагао полазак. Учинио сам то тек после неколико година. После ослобођења Марсеја у августу 1944. Тад сам почео с припремама већма за ходочашћење него за истраживање.

Никад није касно да сазнам шта је било с Бенијем. Ићи ћу баш онако како је и Бени ишао. Тамо где су његове стопе на путу, преко њих ће бити моје.

Укратко, нисам нити криминалиста, још мање детектив или, како су то данас почели да зову, форензичар. И нико ме није унајмио да бих сазнао истину о своме пријатељу. Уосталом, кад је он напустио овај свет, ја још нисам био ни рођен за то да сазнам нешто више о њему. Умро сам са оцем, иако је он сахрањен у мору, а ја сам допловио овамо. Родио сам се поново тек пошто сам одао поштовање свом пријатељу. Да, свом трамвајском пријатељу. Волео је да хода, али га колена често нису држала. Зато се и радо пењао у трамвај. Кад сам сазнао онолико колико сам могао и кад сам учинио оно што сам сматрао и што још и сад видим да је требало учинити, почео сам истински изнутра да читам свог пријатеља. Може ли тако да се каже *да чииам*?

У хотелу Миди, кад смо се упознали, најпре је хукнуо, затим и нешто рекао. Али домаћин хотела је разумео, климнуо је главом и рекао износ колико ми је недостајало. Начуо сам његов нагласак. Није био баш француски, иако је лепо говорио, лепше него ја који говорим и сад као и онда исквареним језиком којим се говорило у Панијеу, најстаријем и најсиромашнијем делу града, и најпрљавијем, крају пуном пропалица, сиротиње, курви, морнара, где сам

проживео прву половину свог живота. Овде у Панијеу сам упознао и своју љубав. Говорило се да се у Панијеу скупља најпрљавија пена Медитерана. Да је Паније избљувак из, како Бени рече, чељусти Старе луке. Ја сам, међутим, у њему упецао своју најдивнију морску сирену, Маелу. Није дуго потрајала у овом свету. Ми гушимо таква чиста створења. А овај садашњи Паније? Није више као некад. Заправо правог Панијеа више и нема. Немци су га исполивали бензином и спалили. И кућица у чијем сам поткровљу живео са женом и недораслим сином изгорела је цела. Немачка команда је рекла да Паније спаљују, јер је легло заразе, корпа за отпатке. Било је пацова, али нису пацови били зараза. Људи су за Немце били зараза, ми смо били смеће. Многе су и побили, јер ти Немци у униформама и са шлемовима воле апсолутну хигијену. Они су манијаци реда. Обузима их неко ледено безумље ако било шта одскаче од задате линије. Кад би они били учитељи нашој деци, та деца би и у старости од педесет година још пишала у кревету од страха који су нахватили у школи од таквих учитеља. У страху се не може живети; боље бити мртав – као што говори мој комшија Арну, а то је први пут рекао баш тог јутра кад су нас избацивали.

Све су нас истерали, најмање тридесет хиљада. Уништили су четрнаест хектара кућа. Најпре су све срушили динамитом, кућу по кућу, хиљаду и по кућа. Тако, онај Паније је нестао, а овај нови, без ондашње густине, није ни принети оном који је постојао до свог смакнућа у огњу и експлозијама 1943. године. То се одиграло у зиму, у другој половини јануара и трајало је три дана. Хапсили су кога су стигли. У Панијеу је Покрет отпора био најјачи. Спасео сам свог сина тако што сам га одвео у колибу коју је његов деда по мајци имао на брду Сент Виктоар, а после недељу дана у месташце Лестак, овде, украј града, али Маела, моја жена, ухапшена је у болници, недељу дана пошто је, док је Паније горео, донела на свет нашу мртворођену ћеркицу. Као „јеврејско-комунистичка декаденткиња” депортована је у Бухенвалд, а онда у Гандерсхајм. Окончала је живот у логору... У диму и пепелу... Крајем те исте године. Нисам се више женио. Нисам могао. Син, Бенжамен, мали Бени, наследио је мајчину чедност и њен лик. Чим је Марсеј ослобођен августа 1944, некадашњи комшија Арну врбовао га је за морнара на неком теретњаку за Африку. И сад је на броду, ишколовао се за капетана, и ретко кад га виђам, баш као што ни старог Бенија више не виђам, осим покаткад у сну кад ми шапуће из свог јастука. Њих двојица су ми најближи. Ту су, на мору и у мору. Осим њих двојице, у својој усамљености немам никог. Њих и своје приче, али и приче своје жене, свог оца и Марка. Памтим их. А можда ћеш и ти памтити мене, рече то одједном и на трен нисам ни схватао да се

обраћа мени и говори о мени. Настаде тајац. Најзад сам климнуо главом, што је значило или да ћу га памтити или да настави с причом. И он настави.

Од старог Панијеа је остала само једна једина кућа звана Ешвен де Кабр, данас најстарија у граду. Али ја је најрадије заобилазим. Мада, ове године, колена ме слабо служе и ретко се удаљавам од куће. Ни моја простата не воли да кланцам предалеко. Ионако ми је све на домаку. Мало кланцам окол, и то је то, то је све.

(Записао сам *Echevin de Cabre*. Шта би то значило? Магистрат, судиште за подбуњивање или за послушност? Не, зацело назив здања потиче од имена конзула Луја де Кабра који је у 16. веку наложио његову изградњу. Немачки вандализам преживела је и такозвана Дијамантна кућа, чија фасада је од камења клесаног у виду дијаманата, а сagraђена је педесетак година после Ешвен де Кабра. Кад сам следећи пут поново дошао у Марсеј, шест година касније, сазнао сам да је Миљан Клисура преминуо две године раније. Син га је, кажу, кремирао и његов пепео расуо негде на мору. Можда тамо иза Ифа, или чак код Вида? Где год био, сви који су у мору припадају истом друштву, *йодморском*, како ми је Клисура једном рекао. Малог Бенија нисам успео да нађем да бих више сазнао. Вероватно и даље плови широм света.)

После разговора с доктором Фрицом, који ми је дао и адресу неке госпођице која је с пријатељицама такође прешла границу и он претпоставља да би то морало бити истог дана кад је границу прешао Бени, непрестано су ми падали на памет Хени и њен мали син. Грета... Грета Фројнд, тако се звала та госпођица на коју ме је доктор Фриц упутио. За њену адресу, коју је он ископао преко Американца с којим је почео да сарађује, рекао је да је привремена и вероватно неће још дуго важити. Хотел у Лисабону. Обузет стрепњом, одлагао сам да јој се јавим. Телеграфисао сам јој тек 8. октобра, плативши повратни одговор. Одмах ми је одговорила. Сутрадан ми је написала и опширније писмо. На француском. Још имам његову копију. Оригинално писмо сам предао доктору Фрицу. У погледу Бенијеве смрти госпођица Фројнд је навела „следеће чињенице”: њих четири пријатељице биле су на путу кад су среле госпођу Гурланд, њеног сина Хосеа и Бенија, који су намеравали да се држе истог смера као и оне. Бени је био веома исцрпљен кад га је погодила срчана криза, па је био принуђен да се испружи на земљу на два-три часа. Повративши снагу, наставио је ходање које им је потрајало до вечери. Нису имали ништа ни да једу ни да пију. У Портбоу су сместа отишли у полицију да би добили обавезну улазну визу. Виза им је категорички одбијена, иако су имали све

потребне путне документе и транзитну шпанску визу. Шеф полиције је тврдио да је добио нове инструкције из Мадрида које су забрањивале приступ на шпанску територију свима на чијим документима стоји да су „неодређеног држављанства” или без држављанства. Хтео је да их исте ноћи врати истим путем којим су дошли, говорећи да би шпански конзул у Перпињану морао за њих да тражи од Мадрида специјалне визе, а ако се они тој наредби не повињују, он ће, као шеф полиције, заповедити својим жандармима да их спроведу у концентрациони логор у Фигерасу, где ће бити стављени на располагање немачким властима. Пошто им је било немогуће да се одмах врате откуда су дошли, одобрено им је да ноћ, под полицијским надзором, проведу у хотелу и да сутрадан ујутро, у десет сати, крену натраг. Бени је наводно био потпуно очајан и те вечери у хотелу је изјавио да он неће да се враћа, па ма шта се десило. Оне су се трудиле, пише госпођица Фројнд, да га умире, обећавајући да ће већ у рану зору телефонирати америчком конзулу у Барселону, за кога је Бени имао личну препоруку и од кога ће оне за Бенија тражити помоћ. Упркос њиховим напорима, истиче госпођица Фројнд, Бени је исте ноћи узео јаку дозу морфијума. Оне су одмах позвале лекара, али Бени је упао у кому. Умро је исте ноћи, двадесет четири часа пошто су они били стигли у Портбоу и сахрањен је сутрадан око три сата поподне. Хотел, лекар и укуп плаћени су са седамдесет долара нађених код њега. Тог дана, уз многе тешкоће с којима су се суочиле, вођене и до граничне карауле, ипак су, као неким огромним чудом, добиле дозволу да уђу у Шпанију, прођу кроз њу и доспеју до Лисабона.

Чак сам и ја могао да опазим да су опис и објашњење ситуације у писму госпођице Фројнд с многим рупама и не без нејасноћа и противречности, рекао је Клисура. Ситуацију жена с дететом наводно није спасла Бенијева смрт већ нешто друго. А шта би то било према госпођици, тешко ми је и да превалим преко језика, али ти то већ наслућујеш, рече ми Клисура. Најтрагичније у целој ствари, закључује госпођица Фројнд, завршавајући своје писмо, било је да је Бени тобоже могао, на крају крајева, ипак да прође с њима само да није претерао с наркотиком. Тако госпођица пребацује кривицу на Бенија. С обзиром на напетости и претње које су морале да преживе, то није толико ни изненађујуће. Бежање, хватање за сламку, борба да се некако преживи, често не пролази без извесног урушавања морала, рекао је доктор Фриц Клисури кад му је овај донео то писмо. Пошто се у њему не спомиње присуство Лизе Фитко, према свему судећи она је у неком тренутку, вероватно кад су прешли границу и кад је Портбоу био већ на видику, оставила Бенија с Хени и њеним сином да сами продуже до циља,

а она се вратила у Бањул, ипак је, онако замишљено, рекао доктор Фриц, јер није хтео да подробније коментарише писмо. То је сагласно са оним што је већ знао, додао је.

Клисура каже да није желео ни да отпише госпођици Фројнд. И после тог писма био је још сигурнији да се одиграло нешто, у најмању руку, нечасно. Осећао је да је нешто било „намештено”. Оно што му је написала госпођица Фројнд доживљавао је као покушај налажења покрића за нешто на шта се не би могло бити поносан, премда то не мора бити неразумљиво.

Пошто му је доктор Фриц био рекао шта је чуо од некога из Лисабона о катастрофи у Портбоу, Клисури се непрестано враћао разговор који је код Арнуа, половином септембра, водио са Хени. Није он баш много разговарао с њом. Први пут кад је испомагао код неуспеле Фрицове и Бенијеве морнарске пустоловине. Други пут кад је Хени представио Бенију. Трећи разговор био је овај који као да је био прожет неком тајновитошћу, а која га је сад после Бенијеве катастрофе мучила. Не би могао апсолутно да тврди, али било је у речима које су разменили извесне загонетке. Није му полазило за руком ни да је разговетно искаже, а отуда ни да јој нађе непобитно решење. Можда чак и греши у свему томе, али сигуран је да је негде у том кратком разговору извор осећања које му изазива горчину у устима и у срцу.

Хени му је рекла да се удавала двапут. Наговестила му је своју блискост с девером, Аркадијем, што је Клисура већ претпоставио из њиховог првог сусрета, кад се Хени трудила да му улије поверење у себе и да тако обезбеди његову подршку. Али сад више није спомињала Аркадија. Чак и кад га је он у један мах сам споменуо у смислу да ли би и њеном деверу била потребна помоћ да избегне Гестапо, она је прешла преко тога као да није ни чула. Била је то жена црнокоса, одлучних кретњи, издуженог лица, правилних црта. Деловала је као да увек добија што жели и увек се трудила да буде заводљива, мислио је. У овом разговору није више истицала да је била заговорница комунизма него је, напротив, говорила о Америци у најбољем светлу. Желела је у Мексико, и само је то понављала. Силно је захваљивала Клисури што ју је довео у везу с Бенијем, с којим се договорила да поведе њу и Хосеа са собом кад крене на границу. Бени је имао контакт за прелазак границе, а то је било значајно, рекла је Хени. Бени је увек био пријатељски расположен према свим људима, чак и према онима с којима је требало да буде опрезнији. Кад му је Клисура испричао да га нека жена, Хени, моли за помоћ, Бени је те речи без оклевања схватио као Клисурино јамство за ту жену и њеног сина. Он ће да их поведе; он ће да се побрине за њих. А она је, рекло би се, због тога превише

захваљивала Клисуре, рече Клисуре, и то све је код њега будило неку пометњу, као да је залутао у погрешну улицу у којој су му сви пролазници страни и не наилази ни на једно познато лице. С друге стране, Марсеј је у тим данима ионако био крцат странцима, па није обраћао нарочиту пажњу на могућне скривене смислове свог разговора с Хени. Тек кад је Бени већ кренуо пут границе, тај разговор му се вратио и побудио у њему неки нејасан свраб.

Бени је до Портбоуа ишао за дана. За дана сам и ја ишао истим путем, чак сам отприлике на трећини пута прилегао, јер сам закључио да је тако урадио и Бени. Али ја сам се из Портбоа вратио ноћу, по уским путевцима, који су ту и тамо били посути крупнијим камењем. Ако неко никад није прошао пиринејским превојима, тешко му је описати како је то било онда, а можда је и данас, ићи тим кријумчарским стазама. Кријумчари и црноберзијанци ишли су њима с магарцима и брдским коњићима, натовареним свакојаком робом, намирницама, производима за хигијену, али туда су пролазили и криминалци у бекству или из Шпаније или из Француске. Из Шпаније и у Шпанију су половином тридесетих година тим скровитим стазама, које граничари нису могли да контролишу, јер често за њих нису ни знали, пролазили сви који су се борили у републиканској војсци против Франка или намеравали да се тој војсци прикључе. Ишао сам по мрклом мраку који је био прошаран месечином што се пробијала између крошњи борова и обасјавала оближње пропланке. Носио сам свој завежљај, платнени торбак, не на леђима него на грудима, и дивио се октобарским звездама на небу које су ме водиле. До Бањула сам стигао, хитајући кроз ноћ колико год сам брже могао, за два до два и по, највише три часа. У мраку време не тече уједначено. Зависно је од дамарања нашег срца. Кад сам, пре две недеље, ишао у Портбоу, за тај исти пут уложио сам скоро цео дан, рекао је Клисуре.

Чим је крајем августа 1944. године ослобођен Марсеј, зарекао сам се да више не смем да одлажем. Морам да одем у Каталонију и лично утврдим шта се догодило с Бенијем. То би и моја Маела тражила од мене. И њој је Бени био драг. Знала је да се такав не рађа сваког дана. Али прошло је месец дана пре него што сам кренуо. Морао сам најпре да добијем одобрење о одсуству. С пословођом сам био у најбољим односима. Током претходних година набављао сам му маслац и кромпир код црноберзијанаца. Захваљујући свом комшији Арнуу, који је одувек био спретан и сналажљив у свим пословима који су се радили испод жита, чак и карте за снабдевање, што је иначе било више него тешко. Дао ми је месец дана одмора.

Можда је судбина хтела да пођем баш дана кад је пре четири године и Бени кренуо у сусрет свом крају. Али ни ја, као ни Бени, не држим до судбине. И није ми сметала та подударност која је могла бити и у томе да и ја идем у сусрет свом крају.

Требало је бити Бени. Од првог трена кад сам се нашао на железничкој станици, требало је да се осврћем. Станица је накрпана агентима. Где је Хени са Хосеом? Ја ћу путовати без њих, али могу да замислим како мој пријатељ, са својим пртљагом, који и није превелик, само актен-ташна и у њој оно што носи са собом, учтиво и промишљено води жену и дете до шалтера за карте. Купују карте до Пор-Вандра, премда се на часак питају зар не би требало да иду до Перпињана. Али све је већ раније испланирано. До Монпељеа и тамо ће сачекати воз до одредишта, после којег нема повратка. Бени би рекао да је тачка после које нема повратка већ пређена. Не иде му се у Америку. Тамо га баш ништа не привлачи. Тамо нема професорске читаонице Народне библиотеке, нема ни књига ни архива који му отварају поглед у дух прошлог века у Паризу. Само је Париз престоница света у 19. столећу, само се на длану Париза препознају линије судбине у виду улица, алеја, булевара, кућа, пасажа. Неће он да лаже себе. Није хтео, кад је још могао, у Палестину, која је нови Израел на месту Јудеје. Није хтео... заправо никуда више није ни могао. Он који је бесконачно стрпљив сад себи изгледа детињасто нестрпљив.

Требало би да будем Бени, јер само тако ћу разумети и разоткрити шта се доиста догодило, разбити мистерију, указати на убице, али ја не могу да се претворим у Бенија, прича Миљан Клисура и очигледно жали што не може да се прометне у свог пријатеља. Али, каже, може да га опонаша до извесне мере. За почетак да хода отприлике оном брзином којом је он ходао. Да корача десет минута и онда застане на минут или два. Може и да се мало погури, спусти рамена, и да носи торбу. Нема актен-ташну. Жмиркаће. Свакоме кога буде срео, кога буде замолио за објашњење, обратиће се с највећим уважавањем. Можда још понешто може да присвоји од Бенија, признајући да он ипак није његов двојник. Само му је пријатељ који му још дугује за исплаћени рачун у хотелу Миди. Тако је полугласно, готово мукло говорио Клисура.

Дан кад је пошао био је септембар 24, 1944. Тачно четири године после Бенијевог одласка. Француска је ослобођена. У Шпанији је генералисимус Франко, мрки и проћелави диктатор налик цаку црног брашна, са својом фалангом. Клисура је кренуо на пут преко границе без икакве шпанске визе, као и без икакве излазне визе. На станици у Монпељеу двапут је контролисан. Једном Французи, други пут Американци. Првима је искрено рекао да је

у потрази за пријатељем. Другима да тражи изгубљеног рођака, који би негде између Перпињана и мора требало да ради као унајмљени берач крушака и јабука. Кроз воз је пролазила полиција; само би га погледали и пролазили.

Мора да је возом, прича Клисура, Бени пролазио поред многих концентрационих логора у којима су се налазиле шпанске избеглице после пораза шпанске Републике. Последњи који сам ја видео, пре него што ћу се искрцати у Пор-Вандру, био је замак, тврђава, у Колијуру. Мене је већ сам изглед тог казамата наднесеног над морем преплашио. А како је деловао на Бенија могу да замислим. Мора да га је то баш стрефило. У сваком случају, могао је да се увери, или барем издаље наслути, са својим тегобним искуством, мислим на Верниш, да од горег увек може постојати још горе. Ту краја нема. Нисам се усуђивао ни да замислим како је било мојој Маели.

У Пор-Вандру је без тешкоћа код станице пронашао стари такси који га је превезао неких шест километара до Бањула. Бањул на Мору. Ту је у ресторану појео рибљу чорбу. Распитивао се ко би могао да му помогне у тражењу рођака несталог у овим крајевима. Срећа га је послужила. Кад је рекао да од рођака нема гласа још од пре четири године, девојка која му је, после чорбе, донела чашу касиса одмах га је упутила на свог ујака, бившег сеоског начелника. Он је социјалиста и знао је све шта се догађало у Бањулу и околини. Ускоро ће сијеста и пожурио је на дату адресу. Начелник Венсан Азема га је дочекао љубазно. Припадао је „пријатељским цариницима”. Готово да нема таквих, али овај је био такав као онај кинески из Бенијеве приче, и Клисуре је лакнуло, схвативши да му начелник неће ускратити ниједно обавештење. И да може с њим да буде отворен.

Миљан Клисура изгледа као неко у кога сместа можете имати поверења. У то време имао је четрдесетак година. Увек гледа сабеседника у очи. Сваки осмех као да ономе с ким се сретне одаје пуно разумевање. Азема и он, као да су се срела браћа која се дуго нису видела.

Присећао се Аземе. Памћење га је још добро служило. Дабоме, сетио се млађе жене, с којом се и доцније виђао, и тог веома учтивог господина професора. Професор му баш и није личио на неког кадрог да пређе Пиринеје. Можда би и могао возом до Сербера, а онда пешице, кроз железнички тунел, даље до Портбоуа, али тамо су били *guardes mobiles*. До пре седам дана могли су и туда. Туда је прошао изванредан број, чак и старијих особа, чак и оних господствених, чије ноге никад нису осетиле успон и које су у животу и до најближих суседа у градовима узимале такси. Ти су имали цигарете, вероватно и злата, а све је то гарантовало да ће их подмићени гра-

ничари пропустити. Жени и господину професору Азема је препоручио безбеднији, иако тежи пут. Звао га је Листеров пут. Тим путем је, 1939, шпански републикански генерал Енрике Листер преко границе извео своје војнике. И Азема је одлично познавао ту планинску стазу. Сам је прошао њоме. Морао је као начелник Бањула да води рачуна о томе ко се све њоме кришом креће. Нацртао им је мапу. Сад је и Клисуре нацртао исту мапу. Нико не може да буде виђен на тој стази одоздо, с морске обале, нити ма одакле, јер је стаза већим делом заштићена високим стењем и дрвећем. Граница је тамо где је и највећа надморска висина, око петсто метара. Колико је то пешачења, запитао је Клисуре. Па тако, петнаестак километара до самог Портбоуа. Али те вечери, које се начелник, због господина професора, добро сећао, у село су сишли само жена, да, госпођа Фитко, тако се звала, помагао јој је још скоро годину дана да из земље изводи избеглице, и с њом је била још једна госпођа са сином.

Клисуре се тргнуо. Шта је с Бенијем? Где је он?

Питао сам их, док сам им сређивао где ће да преноће, рекао је начелник, шта је с господином професором, где је он. Остао је на стази, на нека два часа хода од села, јер је изнемогао и одбио је да се враћа овамо и сутрадан поново да прелази исти пут. Преспаваће под отвореним небом.

Клисуре је Азема задржао да преспава код њега. Вечерали су и причали. После њиховог разговора, Клисуре је стекао потпуну слику о томе како се одвијао прекогранични промет бегунаца од касних тридесетих година, па све доскора. Чим је свануло, поздравио се с домаћином и кренуо.

На путу до границе готово је залутао. Нацртана мапа није му увек била недвосмислено читљива. Наилазио је на рачвања налик двокракој виљушци, а није их видео на Аземиној мапи. Питао је виноградаре које је ту и тамо виђао док су надгледали своју лозу и зрелост грожђа. Ускоро ће берба. Виђао је сељане који су на леђима носили велике корпе каишевима причвршћене за њихова рамена. Неки од њих, чак и у поодмаклим годинама, уопште нису ни знали за Листерову стазу. Зачуђени, упућивали су га да, ако хоће у Шпанију, у Портбоу, сиђе према мору, до Сербера. Он је одмахивао главом и настављао да, сваки трен погледујући на папир с нацртаном мапом у руци, тражи пут о којем му је Азема говорио. Ниједна мапа није у стању да преслика стваран терен. Терен са мења, мапа остаје иста. Стварност измиче свакој слици о себи. Ако је тако с мапом, није ли тако и с причом? Какав год одговор на то био, остаје чињеница да је двапут залутао. Пут, то је празнина, ваљда би тако рекао онај Бенијев мудри Кинез. Ми смо варљиви,

а пут је стамен. Испостављало се да га избрани пут води ка обали мора. Морао је да се враћа до раскрснице на којој је погрешно. Покушавао је и да открије на којем је то месту Бени преспавао. Иако је Клисура понео воде, испоставило се да је ње било недовољно. Уз комаде хлеба, ломећи векницу, јео је парадајз. Донекле му је гасио жеђ. Прелазио је и сува речна корита, која су га силно подсећала на жеђ коју је покушавао да потисне у себи и која су чекала пролећне бујице да би се напунила. Мало је, спомиње, и певао да би заборавио на жеђ. Накратко ми је, пустивши старачки глас, запевао: „Планино моја, планино, старино, стара моја родбино...” Тако му је певао отац, рече, кад су прелазили оне планине Проклетије.

Клисура, на Листеровој стази, у шумарку, налази *болећ*. Пробрао је неколико, и појео их онако пресне, уз понесени хлеб. Добро је ишло уз парадајз. Воли тај укус меса.

Размишљао је шта су они пили. Како је Бени издржао без воде? У један мах је наишао на врело, очигледно загађено неким животињским изметом и отпацама које мора да су за собом остављали кријумчари. Није пио ту воду, али могао је да замисли да би Бени пио. Таква вода се пије само ако умирете од жеђи. Знао је да је Бенијево срце изискивало воду. Могао је безмало да га види како клечи и ту воду пије из дланова.

Кад год би Клисура застао да предахне – или да некако опонаша Бенијево кретање које нипошто није могло бити жустро, још уз ону црну ташну, шта год да је све носио у њој, која му је свакако била тешка – освртао се по пределу распростраћеном подно стазе. Обронци Пиринеја покривеним боровима и храстовима, било је и маслинових стабала искривљених под ударима ветрине, у даљини море, дан ведар, такав поглед је опчињавао Клисуру. По околном равном стењу сунчали су се гуштери. Давно је већ био прешао границу, а пре тога прошао кроз планинско сеоце Пућ дел Мас, кад је, тражећи очима море, између два обронка уочио село. Рибарско сеоце. Портбоу. Али да доспе до њега узело му је још најмање три часа. Трамонтана му је дувала у леђа. Био је у Шпанији. Никакву дозволу за боравак у тој земљи није имао, али није због тога марио. Знао је да је њему лакше него што је било Бенију, па неће ваљда да још брине шта га тамо доле очекује без папира. Чека га, веровао је, изгубљена нит с краја његове пријатељске приче с Бенијем. Неће одустати ни по коју цену док је не нађе. Гледаће да се понаша као да је из Барселоне, или барем из Ђироне. Досељеник из Француске код својих каталонских сродника. Странац, да, али у стању да се споразумева својим француским, који овдашњим људима није нимало туђ, јер многи су Французи или из мешаних породица. Многима и долазе у посету француски рођаци.

Сместио се у *Fonda de Francia*, мали и једини хотел у Портбоу, који је водила Францускиња родом из Тулона, чији је муж, по свему судећи, недавно постао задрти франковац. Није му тражила папире кад јој је рекао да је у потрази за рођаком. Није било проблема ни да јој плаћа у француским францима. Засад јој је прећутао да тај рођак мора да је био одсео код ње пре четири године. Њена љубавност је могла бити подстакнута и његовом наочитошћу. Није била много млађа од њега. Планирао је у селу да пронађе неког с републиканском крви, неког социјалисту као што је Азема, и да, почевши од њега, сазна што је могућно више.

Изјутра му је хотелијерка, којој се обраћао као *madame la maîtresse d'hôtel*, припремила доручак. Шетајући улицама, дискретно је тражио где се налази полицијска станица. Открио ју је на Рамбли. Скренувши с Рамбле, пењао се улицима док није доспео до цркве, чије је звоник већ раније уочио. Хтео је само, за почетак, да лоцира станицу и цркву. Потом је пронашао и испоставу општинске управе. Централна општинска управа, са регионалним судом и архивом, налазила се у градићу Фигерас, удаљеном према југу неких двадесетак километара. Потом је пошао на гробље.

Сутрадан је одлучио да ипак мало проба с госпођом хотелијерком. Њен муж се и даље није појављивао у конаку. Најпре је учтиво запитао за њега. Било је онако како је и мислио. Дан и већи део ноћи хотелијер фалангиста проводио је у механи. Клисуре је одлучио да ризикује. Рекао је хотелијерки да би желео да јој се повери. Учинио је то трудећи се да изгледа као да је у некој недоумици и да оклева. Она је затрепала очним капцима. Погладила се по коси. То је требало да значи да га охрабрује. Кад јој је навестио да би му учинила неизмерну услугу ако би му показала хотелску књигу гостију, она је већ у пола његове реченице разумела да није у питању никаква љубавна изјава, па јој се поглед мало смрачио, али и даље је настојала на својој кокетности. Сматрала је да треба да га задужи и да ће то бити најсигурнији пут да се њих двоје упусте у интимнију авантуру. Тако је Клисура закључио, али није марио. Рекао јој је да претпоставља како је његов рођак можда преноћио управо у том хотелу и провера те могућности много му значи. Не може да му да књигу у руке. Нека каже име и приближан датум, а она ће да провери пред њим.

Нашла га је. Немачко име. Соба на другом спрату. Једна ноћ. Добро се сећа свега. Соба је плаћена. Плаћен је и један телефонски разговор, иако није он разговарао него једна од жена из његове групе, на рачун његове собе. Телефонски разговор с Барселоном. Он је једини имао собу за себе док су у друге две собе биле по две

жене, а у трећој жена и дечак. Овде у приземљу чувао их је полицајац, који је и одобрио телефонски разговор. Клисура ју је погледао упитно. Најпре га је дуго гледала у очи, а онда му тихо рекла да је његов рођак те ноћи, пред освит, затечен мртав у соби. Пре тога је код њега долазио и лекар. А било је у приземљу још неких мушкараца, за које је мислила да су полицијски агенти у цивилу и да их је шеф полиције послао да буду при руци жандару који је пазио на целу ту групу. Баш та смрт чини да она људе и ситуацију не заборавља. Уто се сетила да је заправо било чак четири телефонска разговора. Само један на рачун покојникове собе, поновила је. Укупан износ за све разговоре је био... хм... Потом је претурала по некој овећој кутији у дну рецепције. Неколико тренутака затим извукла је папир и показала га Клисури. Хотелски рачун за Бенијеву собу. Датум 25. септембар 1940. Писало је на рачуну да је плаћен. Уз тај рачун је био прикачен и рачун за све телефонске разговоре тотал: 8,80 пезета.

Ако је покојник Немац, а господин Клисура је из Марсеја и тренутно живи код рођака у Ћирони, како то да му је тај Немац рођак, запитала је хотелијерка, мада је опазила да је њен гост прилично пометен чињеницом да му је рођак умро баш овде. То је Клисура могао да прочита из њених очију, иако је заиста био погођен најзад непобитном чињеницом да је Бени мртав. Ако је до сада у то могао да сумња, више није било шансе да буде друкчије, јер пред њим је сведокиња која је Бенија видела мртвог. Брзо се прибрао. Требало је установити како је Бени умро. Бирајући речи, објаснио је хотелијерки да је његова сестра од тетке, Дорунтина, звана Дора, била удата за покојног професора. Учинило му се да ако Бенија прогласи за професора, то ће му у много чему олакшати даљњу потрагу. Дора је с њиховим сином у Лондону и мораће да јој јави за немили смртни случај. По сестриној молби и трага за њеним мужем. У истом даху је замолио хотелијерку да га пребаци у собу коју је заузимао Бени, а онда је збуњену жену пољубио у руку. Лице јој је поруменело.

Десетак минута касније био је већ у Бенијевој соби и испружио се на постељи, зурећи у строп. Повремено би спустио поглед и кроз прозор видео кућу преко улице, али као да је прозорско окно било веома замагљено, у шта није веровао, јер су собе одржаване чистим.

Обишао је цело гробље, више пута; гробнице или гробне нише није било с Бенијевим именом. Гробље је био изнад села, а понад мора. Кад би могло да клиже, гробље би се стрмоглавило право у море, као с неке снежне скакаонице. Сишао је до села и упутио се према мору, до пута који је, према његовој процени, уз обалу водио тачно испод гробља. Кад је био на правом месту, подигао је поглед.

Поглед му је пузао по каменитој страни с ретким жбуњем. Био је то природан зид, окомит, као засечен под правим углом. Примакао се мору што је могао више, покушавајући да види чемпресе који су били засађени код гробљанске капије. Помислио је на Бенијев живот. Да ли би он икада могао да опонаша ту лепоту, ту чистоту неуспеха? Чемпреси гледани издалека личили су му на тај неповљиви живот.

Сад је лежао у Бенијевој самртној постељи и размишљао шта да чини. Да ли је Бени уопште сахрањен у Портбоу? Никакве плоче с његовим именом нема у гробљу, а у њему је претходног дана провео неколико часова, загледајући у свако име. Лежао је, замишљајући да је већ мртав. Можда му је и лице већ као креч. Требало би некако да јави хотелијерки да је мртав. Нека пријави његову смрт и нека буде организован његов укуп. Можда ће и њега сахранити у гробницу у којој је Бени, или поред Бенијеве. Тако ће сазнати тачно место Бенијевих моштију.

Не вреди бити мртав. Мора да буде жив и да као жив утврди шта се догодило у овој соби, оне ноћи, са Бенијем. Клисуре је из своје смрти поскочио на ноге. Одлучност му се вратила. Најпре ће да испита шта у цркви постоји од записа о Бенијевој сахрани. То ће прво, колико сутрадан. Осетио је глад. Није био гладан, истински гладан, још од Марсеја.

У гостионици, о којој је обавештен у хотелу, заузео је донекле скрајнут сто одакле је могао мирно да посматра остале госте. А и њега су посматрали. Био је незнанац, мада се вест већ проширила да се тај незнанац налази у селу. То би могло да буде извесна препрека, али и прилика да нађе оне који му могу бити од користи. Приметио је да су остали гости некако подељени у две групе. Из веће групе су до њега допирали сумњичави погледи. Вероватно су то они који су за власт. Каталонци су много изгубили кад је Галицијац успео да порази републиканску војску, али и они су људи, па им фалангистичка заштита свакако добро дође, и за послове и за безбедност. Из друге групе су га гледали некако благонаклоно. Двоје-троје посетилаца, међу њима једна девојка, уопште нису хајали за њега и изгледа да нису припадали ниједној групи. Запитао се шта би Бени урадио. Био би љубазан са свима, али према једној од обе групе био би можда љубазнији. Излазећи из гостионице, махнуо је руком широко, као да поздравља све у одаји. Понеко му је осмехом или немим и кратким гестом руке отпоздравио. Гостољубивост ипак није ишчезла из срца ових људи. И они су пропатили у време грађанског рата.

Чим је сутрадан ушао у цркву, потражио је пароха и дао му хиљаду франака као помоћ цркви. Био је директан. Жели да види

црквену књигу мртвих. Тражи рођака. Убрзо је пронашао Бенијево име. Као датум смрти је убележен 26. септембар 1940. Али редослед имена и презимена је био преокренут. Записивање презимена као имена омогућило је да Бени прође као чистокрвни Немац, па тако може мирно да буде сахрањен на овдашњем гробљу на којем су сахрањивани сви католици. Уз то, писало је да је умро природном смрћу. Да, то значи, објаснио је парох, да у полицијској испостави постоји потписана лекарска потврда да је покојник преминуо од природних узрока. Рецимо, од старости или болести. Није се убио и није убијен, запитао је Клисура. Нипошто, згрануо се парох. Да се убио, не би могао ни да буде сахрањен на гробљу. Сахрана је плаћена. Плаћена је и заупокојна миса. Позвао сам, рече свештеник, а добро памтим, јер то није ни било баш тако давно, неколико искушеника и монаха из оближњег самостана, који су отпевали мису и испратили покојника до гробља.

Два датума смрти, 25. септембар и 26. септембар, неко би могао рећи чак и 24. септембар, и два узрока смрти, самоубиство и мождани удар. Није знао шта о томе да мисли, али сваки истраживач би се без икакве сумње замислио над тим, јер несагласности у подацима о догађају не могу а да не побуде сумњу. Разлика између отровне и јестиве печурке јесте огромна, баш као између оне коју сам јео горе у планини, а коју сам могао лако да заменим с другом, веома сличном, али која би ме убила. (Кад је раније споменуо да је набрао и јео *болеи*, нисам разумео шта би то могло бити. Биљка? Која? Требало је да га запитам која је то биљка, али нисам желео да га прекидам. Тек сад кад је навео шта је узбрао док је ишао преко границе, схватио сам на шта је мислио. Биле су то гљиве, вргањи. Иако је вргање тешко побркати с неком отровницом.) Као и разлика између сремуша и мразовца, лековитог и смртоносног.

Па добро, није одустајао Клисура, пошто није баш мали новац поклонио цркви, добро онда, где му је гроб, пошто га на гробљу нема?

Која је парцела, која ниша, и томе слично, не води се у црквеним књигама, одговорио је свештеник. Гробар је плаћен за укуп, и у његовом регистру се може више сазнати о месту где је покојник покопан.

Силазећи улицама према хотелу, Клисура је знао да треба да види ту лекарску потврду о смрти, као и да пронађе гробара. Наћи гробара, неће бити тешко. Али добити на увид лекарску потврду, која се налази у полицији или чак у Фигерасу, биће сложенији подухват. Свакако би било пожељно и да сазна ко су били ти наводни агенти у цивилу који су се у ноћи Бенијеве смрти нашли у хотелском предворју. То је споменула хотелијерка, госпођа Карлеса Аримадаса, а он то није заборавио. То ће бити, свакако, најтеже и

можда без поузданог исхода. О томе највероватније неће бити података ни у полицијској станици. О агентима се увек мало зна. Само се нагађа. Њихови задаци се ретко региструју у писаном виду.

Пустио је да прође неколико дана. Привикавао се на људе, њихове навике и обичаје. Желео је да га што више прихвате ако не баш као свог онда макар као појаву своје свакодневице; и да о њему мисле као о неком ко је дошао у место и остаће дуже у њему, јер га је заволео. Тако ће можда бити прихваћен као најобичнији становник међу обичним становницима, барем до даљњег. Почео је чешће да разговара с хотелијерком. Уосталом, осим неколико прилично мрачних мушких лица, која би преспавала само ноћ и већ их сутрадан није било, он је био једини прави гост у хотелу. Од хотелијерке, која је истрајавала на показивању својих симпатија према њему, сазнао је ко је гробар. Није компликовано препознати мештра Демона, сви га познају, рекла је хотелијерка и као да му је намигнула. Онда је додала, као да би га убедила да не може а да не препозна гробара, да мештар Демон у својој радионици прави и сандуке које, по жељи наручиоца, украшава и дуборезом. Прави је мајстор. Сазнао је и да је лекар у самом хотелу потписао умрлицу за Бенија. Али да заправо постоје два лекара. Један станује у Портбоу, а други живи у Фигерасу и само навраћа у Портбоу. Први је оне ноћи прегледао Бенија. Хотелијерка је чула његову дијагнозу. Крајња физичка исцрпљеност, стомачне тегобе, срчана аритмија. Посаветовао га је да лежи и да се одмара. Клисуре се није суздржао и кратко се насмејао. Сетио се лекарског савета који је Бени добио у Вернишу. И хотелијерка се насмејала, вероватно помисливши да је њен однос с Клисуром на добром путу. Гост се крави. Следећи пут кад се видео с њом, припитао ју је, онако узгред, да ли је тај ноћни лекар написао и умрлицу. Јесте, одговорила је, али онај други ју је потписао. Та двојица лекара не говоре један с другим. Овдашњи је као мој муж, занесен Франком, а онај из Фигераса је сталоженији и вероватно се залаже за независност Каталоније, можда је био и на страни Републике. Први је умрлицу оставио код мене, на рецепцији. Други је дошао, потписао је и однео у полицију. Није приговорио дијагнози првог лекара, запитао је Клисура.

Па потписао ју је, зар не?

А шта је потписао, шта је наведено као узрок смрти?

Мождани удар.

Тек у соби Клисура је заплакао. Ронио сам сузе као киша, рекао ми је. Лекари тврде да је Бени отишао природном смрћу. Услед можданог удара. Такав лекарски налаз је вероватно и у архиви полицијске станице. То каже и парох, позивајући се на умрлицу. Грета Фројнд пише да се отровао морфијумом. Вероватно би то

рекле и остале жене које су биле с Бенијем у хотелу. Према хотелској књизи, то су Карина Бирман, њена сестра Деле, Софи Липман, Грета Фројнд, Хени Гурланд са сином Жозефом или Јозефом, а сва та имена је Клисуре преписао у своју бележницу. Барем су то да је Бени извршио самоубиство говориле у Лисабону, одакле је вест о смрти, не знам тачно од кога, добио и доктор Фриц. Плакао сам, јер ми је правда о Бенијевом крају очигледно измицала из руку. Био је то ћорсокак. Помишљао сам да би то могла бити и завера. Хени или било која друга од наведених жена, или све заједно... Да, свака од њих, јер ни о једној од њих нисам знао заправо ништа, ништа о њиховом пређашњем животу, свака од њих, зар не, могла је да буде умешана. Овде су се мотали и разни агенти, и стаљински и гестаповски. Да ли је Бени могао бити на њиховој листи? Одустао је од комуниста, нарочито кад су склопили пакт с Хитлером, и говорио против њих, а о нацистима је мислио све најгоре. Зар Бени, да је хтео да попије оне пилуле, не би написао опроштајно писмо? Пола свог живота је писао. Исписивао је своје мисли, водио је огромну преписку, знам то, и није могао да у тим многим писмима не говори и о својим личним осећањима. Свакако би написао опроштајно писмо. Ако се убио, где је то писмо? Ако није у полицији, онда га је неко узео, можда и уништио. Не, не оптужујем жене, али ствар је бивала све противречнија. То је било најмање што сам себи могао да кажем. Све необичнија и противречнија.

Ипак, Клисуре рече да није хтео да одустане. Могао би да ишчепрка барем Бенијеву оставштину. Шта је са актен-ташном? Мораће некако да се пробије до шефа полиције. Жели да чује његове одговоре. Жели да зна да ли постоји Бенијево опроштајно писмо.

Неколико дана је посветио томе да претреса све податке које је сакупио, и све варијанте онога што се догодило или се могло догодити у тој соби у којој се налазио. Ни за једну варијанту није могао да тврди да је извесна. Грета Фројнд је написала да су жене с Хосеом истог дана кад је, наводно у три сата поподне, сахрањен Бени, кренуле за Барселону и да им је одлазак наводно одобрен, према њеном наговештају, зато што су подмитиле полицију, те да њихови печати за наставак пута немају никакве везе с Бенијевом смрћу. Полиција одједном више није хтела да их врати у Француску, није их ни спровела у логор у Фигерасу, који је изгледа био под окриљем Гестапоа, него их пустила да иду својим путем. Инструкција из Мадрида да не примају на шпанску територију никог ко нема држављанство или је с неодређеним држављанством као да је важила само једну ноћ. Баш ноћ намењену да током ње умре мој Бени, Клисуре ми је те речи изговорио готово крикнувши.

Доручковао би у хотелу, није ручао, а на вечеру је излазио у гостионицу. Током друге недеље свог боравка у Портбоу већ је с понеким размењивао неколико речи у гостионици, на улици су га поздрављали, а он се свима осмехивао. Једном је већ седео с плавокосом девојком коју је уочио кад је први пут био у гостионици. Обоје су вечерали за истим столом. Није било других места. Сутрадан ју је пријатељски поздравио и позвао је да попију кафу. Представио јој се. Рекла је да се зове Ињес. Има двадесет година. Мајка јој није жива. За оца неће да зна. Живи сама. Рачуновођа је у некој малој винарији. Разговарали су о свему и свачему. Питала га је и за разлог његовог боравка у Портбоу. Отворено јој је све рекао. Рођак, заправо пријатељ, и његова смрт. Сахрањен, али нема трага где је сахрањен. Саучествовала је с њим. Али сутрадан изјутра, док му је служила доручак, госпођа управница хотела, нагињући се над њим, тако да су му њене груди очешале раме, прошапутала му да је виђен са ћерком шефа полиције. Он јој мирно рече да је то нека грешка. Не познаје ћерку шефа полиције. Па седео је с њом и пио кафу. Зар је Ињес ћерка шефа полиције? Хотелијерка само климну главом и отиде.

Тог дана је најзад отишао код мештра Демона, гробара. Установио је да га је виђао у гостионици. Увек је био обучен у црно, али та одећа је имала неки сиву нијансу, јер је сукно било старо и у њега се увукао камени прах, можда и најситнија пиљевина. Припадао је оној мањој, дружељубивијој групи. Онижи растом, црно-мањаст, једно му је око врљаво. Шаке су му од копања каменитог тла квргаве и огромне. Увек је био полупијан, а понекад дибидус пијан. Често је гласно говорио, не обраћајући се никоме, о томе да ће сви на крају доћи под његов будак. Сад је Клисуре, рече, схватио шта је значило „доћи под будак”. Тражим једног који је био под вашим будаком, рекао му је и позвао га на пиво. Гробару такав позив није требало двапут упућивати. Код друге кригле пива, Клисура му је рекао да тражи свог рођака, сахрањеног пре четири године. Код треће кригле, рекао му је и Бенијево име, онако како је записано у црквеној књизи мртвих. Код четврте кригле, гробар му је рекао да се одлично сећа тог упока зато што му нико није платио за њега. Премишљао се да ли да га закопа, отворио се гробар, у општу гробницу украј гробљанског зида, са спољне стране, или у засебну гробницу у самом гробљу, које је хришћанско. Ионако му је речено да је покојник Јеврејин и није верник, премда се води као хришћанин. То му је улило страх да се не огреши о своју веру, рече гробар. Сахранити неверника, Јеврејина, није шала, рекао је. Уз то, бегунца, изгнанника и, прихватимо ли, самоубице, помислио је Клисура. Таквог је, вероватно за многе, најбоље у тишини

ставити под камен без имена. Можда је у праву, рекао је гробару. Можда, ако већ зна где га је покопао, може и да га ископа, а он, Клисура, однеће га тамо где је право покојничко место за почивање, а не под безименом земљом. Код пете и последње кригле, Клисура му је дотурио пет стотина франака и двадесет пезета. То је за укуп и за ископ, рекао му је. Договорено, промрмљао је гробар, јер ионако ће сви овде у Портбоу доћи под његов будак, нарочито парох и шеф полиције, па је потом ставио прст на уста и шиштаво се, тобоже заверенички, огласио с једним „пссст“, а затим је, ганут, само што не зајеца, искапио криглу. Клисура му је стога, устајући, препустио и своју последњу криглу, недирнуту, па га потапшао по рамену у знак да је посао склопљен и да неће бити раскидан.

Падало је вече кад је испред гостионице сусрео Ињес. Позвао ју је на вечеру; жели, ако му допусти, да је части, будући да ће за неки дан морати на дуже време да оде из села. Прихватила је позив. Вече је било угодно, па су сели у башту, за удаљенијим столом. Рекао јој је да је чуо за њеног оца. Боље да ми није отац, та покварена цукела, одвратила је Ињес. Постао је велики фалангиста, а до пре неку годину је био страсни републиканац, још пре тога зателебани Каталонац. Кад дуне трамонтана, он је већ нешто друго или треће. Ко му даје новац, тај је неоспорно у праву, по њему, рекла је Ињес. Схватио је да до шефа полиције неће моћи преко његове ћерке. Много штошта му се допадало код те девојке, и чинило му се да би баш таква била и његова ћерка да се родила жива.

У хотелу га је те исте ноћи сачекао позив из полиције. Да се јави у станицу сутрадан у десет.

Хоће ли бити ухапшен? У земљи се налази илегално. Зашто онда нису дошли да га ухапсе уместо што му шаљу позив?

Није бринуо због позива. Те ноћи, први пут откако је у Портбоу, ево навршавала се друга недеља, спавао је мирно. Ускоро ће отићи. Још нешто, и крај, биће онако како би и Бени волео. Можда неће никад сазнати како је заиста умро његов пријатељ, али свеједно, биће како треба.

Ујутро је отишао у полицију. Није ни спомињао да има неки позив. Тражио је шефа полиције. Овај га је примио као да је само на њега чекао. Шеф је имао подбуло лице, чекињасту браду и густу али прерано оседелу косу изнад чела ниског и ужег од јагодица. Сео је раскопчаног опасача, па му је трбух, иза стола, попримио изглед мешине. Клисура му је изнео свој случај. Његов рођак и тако даље. Шта све шеф зна о Бенијевој смрти? А пошто је чуо да се шеф нарочито побринуо за његовог рођака, за тај труд, без обзира што су од тада прошле године... и гурнуо му је преко стола коверту са хиљаду и по франака. Да ли је то мито? Боже сачувај, осмехнуо

се Клисуре шефу, рекао ми је Клисуре. Онда, у реду, погледаћу у архиви, па се можемо видети за ручком, рецимо у вашем хотелу.

Шеф му је преко стола пружио лекарску потврду. Затим попис онога што је остало за покојником. Било је и нешто новца у америчким доларима. Од тога је плаћено оно што је морало бити плаћено. Чак није било ни довољно. Стога је добро што је Клисуре намирио и ту разлику. Кад би то што је казао шеф заиста била истина, могло би се рећи да је вратио Бенију дуг од пре онолико година којим је био задужен у париском *Мидију*, помислио је Клисуре. Била је лула с нешто дувана у кеси, једне наочаре, шест фотографија, један рентгенски снимак, неколико новина, неколико писама, цепни часовник, визе, нешто докумената и исписани папири. Све је то сложено у покојникову црну ташну. Организована је сахрана и он је лепо покопан. Уз уобичајену мису. Ташна са стварима је послата у централни архив у Фигерасу. Али бојим се, рекао је шеф, подигавши обе руке, као да каже такви су људи, да ташна никад није ни отишла из Портбоуа. У сваком случају, у најмању руку, исписани папири, којих није било мало, што указује на њихову безначајност, нису отишли куда је требало. Неко се понудио да ће их понети, и тако су однесени. Он лично није имао ништа против тога, јер је упућен у то у којој је мери архив у Фигерасу у неприкладном простору, у неком влажном подруму пуном мишева који би те папире свакако и убрзо изели. Нема записа, нажалост, о томе ко их је, као добровољни задатак, преузео на себе. Може бити и нека од жена из покојникове пратње. Како год било, осталима из групе вашег рођака, наравно, без икаквих проблема је одобрен наставак путовања. Сви су имали исправну транзитну визу, као и визу за коначно одредиште, а ни Мадрид није до сада имао приговора у том погледу, још мање централа у Фигерасу.

Шта је са опроштајним писмом? Да ли је у соби нађено опроштајно писмо?

Шеф га је погледао тако као да се Клисуре поиграва њиме, и рекао: није било никаквог писма.

А на питање ко су била двојица или тројица непознатих мушкараца у хотелу у време покојникове смрти, шеф је рекао да о томе нема појма и да се оном ко тако нешто изјављује можда привиђало. Био је само један стражар, *garde à vue*, рекао је, кога је он лично задужио да пази на групу док се не рашчисти с њиховим визама. Провере докумената су обавезне. То би и он морао да зна, рече шеф, погледавши га донекле претеће. Уосталом, зна да је поменути стражар чак послужио кафом четири жене, јер му је то зарачено кад му је сутрадан исплаћиван прековремени, ноћни рад. Али кад

је предметни рођак већ преминуо, он је послао још мало људства ради процедуре.

Клисура је заћутао. Осећао се као да је сам себе прегазиио трамвајем.

Шеф га је напослетку замолио да му каже шта његова ћерка говори о њему. Па нисам ја ваш доушник, изазовно се насмејао Клисура, и додао: али, знајте да вас не оговара, и не морате бринути, уверио сам се да говори само истину, не морате је се стидети.

Клисура је намирио свој хотелски рачун. Поздравио се с хотелијерком, уз изразе жаљења да није био у прилици да лично упозна и њеног мужа, и обећао да ће се вратити у Портбоу, можда за Божић, јер сматра да још много тога може да сазна о смрти свог рођака, а и место је пријатно. Заиста је било пријатно.

Предвече је отишао до гробара и извео га на вечеру. Овоме је на ногавицама панталона, испод колена, била видљива скорела црвена земља. Уживали су у јелу и пићу. У Портбоу се веома добро припрема риба, рекао је Клисура. Кад је поноћ прошла, заједно су изишли. Корачали су загрљени, међусобно се подупирући. Мада нису певали, мора да су изгледали као комедијаши у ноћи; Клисура за главу виши, али то је било попут гипке шибљике ослоњене о пањ који се успињао широким степеништем што је водило на место где се мртви и живи разилазе и поново састају. Мештар Демон је имао све што је потребно у малом забрављеном гробљанском складишту.

Мада већ почетак октобра, ноћ није била сувише хладна. Али у Пиринејима ће несумњиво бити прохладно. Клисура је све од одеће што је имао навукао на себе. Испражњену торбу је напунио костима и једним цвикерима. Бени је имао два пара наочара. Једне су му биле резервне. А са овима је покопан. То му је и гробар нагласио.

Видимо се, рекао је гробару.

Видимо се, задихано је узвратио гробар, видимо се кад једном поново буде ноћ и кад хоћеш да водиш оног ко је твој тамо где му је суђено.

Одлазећи, Клисура је чуо како мештар Демон сам себи говори да сутра неће морати да се зноји и копа за сахрану. Мора бити да има заказану нову, помислио је Клисура, иако је право чудо да се у таквом месту као што је Портбоу уопште умире и да тај Демон икада има посла.

Журио сам кроз планину, говорио ми је Клисура. Гледао у звезде. Никад их нисам видео да су тако блиставе. Као да су само стазу осветљавале, а уз њу су се пружале непрозирне сенке. Одједном сам чуо глас, тик уз мене. Одмах сам га препознао. Бенијев глас.

Помало уњкав, али ипак отресит. Мешао се са шуштањем крошњи кроз које се провлачило витко тело ветра попут дивовске змијурине. Стигао си ме, рекао је Бени, нашао си ме. Све си схватио. Само настави, не заустављај се, пратим те. Схватио сам, рекао је Клисуре, да Бенијев глас допире до мојих ушију, али да му је извор у мом загрљају, у мом срцу. Могу да трчим као ти, шуштао је Бенијев глас, јер твоје срце је моје срце. Биће тако докле год ме будеш памтио.

Коначно сам се, после једнодневнoг предахa код бившег начелника Бањула, обрео код куће. Мошти сам чувао у ковчегу, величине путничког кофера. Ковчег је некад био Маелин, и она га звала тајним ковчегом. Тежак и окован гвожђем. Никад није хтела да каже чему јој је он служио и шта је у њему. Нисам га отварао све до свог повратка из Портбоуа. Ковчег је био празан. Насмејао сам се женској видовитости. Њен ковчег. Идуће године, у лето, са сином сам отпутовао на Крф. Понео сам и ковчег. Тад сам први пут водио свог Бенија да види морску гробницу мог оца. Изнајмили смо моторни чамац. Бени је управљао чамцем, а ја сам му показивао куда да плови. До острвцета Видо. Кад смо доспели до жељене тачке, рекао сам: скочимо у воду. Преко руба чамца сам преврнуо ковчег и бацио се за њим. Загњурен, гледао сам га како тоне. Шта је то било, питао ме је Бени кад сам изронио. Ништа, одговорио сам, то се наше подморско друштво увећава.

Узгред, твоје пажљиво слушање и записивање опомиње ме да би требало да испуним обећање. Крајем идуће године, кад захлади, за Божић, планирам да посетим Портбоу. Ипак је то угодно приморско гнездо и није без љубазних људи. Ваљда ме очекују. Али нећу пешке, а и не могу више онако као први пут. Ноге ми нису више оно што су биле. Сад ћу и ја попут оних који у посету најближим суседима иду таксијем. Могу и возом од Бањула. Челичну станицу у Портбоу је саградио Гистав Ајфел. Не личи на париски торањ; више је као торањ који је пао и остао испружен на тлу.

Ако сам све ово испричао, завршавао је Миљан Клисуре своје казивање, причао сам зато што си из Србије, па сам знао да си једини коме могу да се поверим. Само ми рођени у клетој Србији умемо ствари да погодимо из очију, и то зато што смо често толико блиски смрти. Рођен сам 1901. године, а данас је већ 1974. Погледај ме у очи, па ми реци шта видиш. Видиш ли смрт?

Па не бих могао рећи да нешто такво видим, морао сам да признам.

Ејо, рече Клисуре и његово сасушено лице, избраздано маестралом, као да просину под зрацима сунца у заласку.

Из Катедрале су се чуле оргуље. Као да свира цео оркестар. Морски ветар је доносио ту музику у таласима. Мора бити да траје нека миса. Ослушкивали смо. Он и ја. И сви о којима је причао.

*

Верујем да је Клисуре 1975. године, како ми је био најавио, поново отишао у Портбоу. Изабрао је добру годину и добар месец, као да је знао да генерала Франка тада више неће бити међу живима.

Данас, међутим, размишљао ко је био тај Бени или Венијамин Миљана Клисуре. Само ми једно име пада на памет, име на које је Портбоу данас вероватно поносан. То је добар пример како варваризам, или окрутна нељубазност граничара, иронично доприноси слави неког места, а чије је гробље, без икакве ироније, једно од најлепших на свету. Али у имену које се уклапа у овај летопис могло би бити и свако друго име на свету, свако име у историји. Ипак, милиони су летописа умирања и на неки начин сваки од тих летописа као да преписује други. Тако је и овај преписан с неког другог, али није мање стваран од оригинала. Сваки је прича за себе и у сваки се уливају и друге приче. И мени то звучи загонетно, али тако му га је.

А то што сам чуо од земљака, који ће убрзо и сам умрети, а да ја то, тад још одвећ неискусан, нисам видео у његовим очима, колико год изгледало покатакд безначајно или већ познато, могло би бити веома важно не само мени. Уз то, не верујем да је оно што сугеришу последњи Бенијеви марсејски дани икоме познато. Према мени, кад год смо у прилици, ваља што више сазнати о сваком дану у животу оних којих више нема. Зар то не жели свако? Мислим, да се што више зна о њему. Можда као доказ да је живео?

КРАЈ